

ЎСМИР ШАХС ХУСУСИЯТЛАРИ НАМОЁН БЎЛИШИДА ТУҒИЛИШДАГИ ТАРТИБНИНГ ТАЪСИРИ

Ғайибова Наргиза Анорбаевна

Ўзбекистон халқаро ислом академияси

e-mail: ms.gayibova@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Мақолада шахс шаклланишига туғилишдаги тартибнинг таъсири борасидаги олимлар мулоҳазалари ҳамда ўсмир ва унинг шахс хусусиятларига туғилишдаги тартиб, яъни сиблинг мақомининг таъсири ҳақида маълумот берилган. Шунингдек, мақолада мазкур муаммо бўйича олиб борилган тадқиқот натижалари келтирилган.

***Калит сўзлар:** ўсмир, оила, туғилишдаги тартиб, сиблинг мақоми, сиблинг муносабатлар, тўнғич фарзанд, ўртанча фарзанд, кенжа фарзанд, ёлғиз фарзанд, шахслараро муносабатлар.*

INFLUENCE OF BIRTH ORDER ON PERSONAL CHARACTERISTICS OF ADOLESCENTS

ABSTRACT

The article presents the views of scientists on the influence of birth order on the formation of personality. Information about the influence of birth order, i.e. sibling status, on the teenager and his personal characteristics. The article also presents the results of research on this issue.

***Key words:** teenager, family, birth order, sibling position, sibling relationship, older child, younger child, only child, interpersonal relationships.*

КИРИШ. Шахс шаклланишида, унинг ўзига хос индивидуал-психологик хусусиятлари ривожланишида шахслараро муносабатларнинг аҳамияти беқиёсдир. Хусусан, ўсмирнинг шаклланиши ва келажагини белгилашда оиладаги шахслараро муносабатларнинг, жумладан, сиблинглар – ака-ука, опа-сингиллари билан муносабатларининг ўзига хослиги, оилада фарзандларнинг ўзаро муносабатлари, уларнинг туғилишдаги тартиби ва мазкур тартиб асосидаги ота-она ва фарзанд муносабатларининг ташкил этилиши аҳамиятли таъсир кўрсатади. Шу боис ҳам ўсмирнинг тенгқурлари билан бўладиган шахслараро муносабатларига таъсир этувчи омиллар қаторида унинг сиблинг мақоми таъсирини илмий жиҳатдан ўрганиш долзарб масалалардан биридир [5].

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ. Туғилишдаги тартиб моҳиятини очиб беришда илмий адабиётларда сиблинг мақоми тушунчасидан фойдаланилади. Психологик адабиётларда сиблинг мақоми туғилишдаги тартибни ҳисобга олган ҳолда шартли равишда асосан 4 турга: тўнғич, ўртанча, кенжа ва ягона фарзандга ажратиб кўрсатилган [3; 5;].

Оилаларда фарзандларнинг ўзаро сиблинг муносабатлари махсус психологик тадқиқотлар предмети сифатида ўрганилиши даставвал ғарб олимлари ишларида кузатилади. Индивидуал психология асосчиси А.Адлер илк бор оилада боланинг туғилиш тартиби, фарзандлар ўзаро муносабатларининг индивиднинг ҳаёт услубини шаклланишига муҳим таъсир кўрсатишини ўрганди. Адлер оиладаги ҳаёт тарзининг ўзгариши фарзандларнинг ҳар бирига турлича таъсир кўрсатади, деб ҳисоблади. Шахс шаклланишида ижтимоий муҳитнинг асосий роли ҳақида гапирар экан, ҳаёт тарзидаги асосий детерминант, қилиб туғилишдаги тартибни кўрсатади. Унинг фикрича, бир оилада тарбияланаётган болалар учун ижтимоий вазият турлича бўлади. Оилада ҳар бир кейинги фарзанднинг туғилиши, олдинги фарзандлар ҳаёт тарзининг ўзгаришига, хусусан ота-онанинг ва оиладаги болалар ўзаро муносабатлари, оиладаги мавқе ўзгаришига сабаб бўлади. Бу ўзгаришлар болада янги психологик ҳосилаларни пайдо қилади. Адлер оилада ёлғиз фарзандлар шахслараро муносабатларда турли қийинчиликларга

учрашини ўз изланишларида келтириб ўтади. Ҳар бир сиблинг мақомининг ўзига хос тарафлари бор, шундай экан ҳар бир мақомга хос бўлган вазиятларни ўрганиш зарур деб ҳисоблади Адлер [1].

Хориж психологлари У.Тоумен, Ж.Данн, Р.Зайонц, Р.Фельсон, А.Тессер, С.Шахтер, Р.Ричардсон, Р.Дрисколл, Д.Икстейн, Р.Бразингтон, Г.Хоментаскас, К.Исааксон, Т.Думитрашку ва бошқалар ҳам ота-она ва фарзандлар ўзаро муносабати, оиладаги фарзандлар ўзаро муносабатлари, оиладаги психологик иқлим, шахслараро муносабатлар характери билан бир қаторда сиблинг мақоми ҳам бола шахсининг шаклланиши, ҳар томонлама етук инсон бўлиб етишувида ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканлигини тадқиқот ишлари натижалари асосида ёритиб берганлар [2;4;5]. Хусусан, Клиф Исааксон туғилишдаги тартиб назарияларига асосланган ҳолда, инсонинг туғилиш тартиби унинг психологик типига таъсир қилиниши таъкидлади ва сиблинг мақомини ўзига хос усуллар билан ўрганди [2]. Шунингдек, туғилишдаги тартибни ҳисобга олган ҳолда шахсга психологик ёрдам кўрсатиш мумкинлигини таъкидлаб, ҳар бир сиблинг мақомига ўзига хос таъриф келтиради. Унинг фикрича, туғилишдаги тартиб билан бир қаторда, туғуриқлар орасидаги ёш, оиладаги фарзандларнинг ўзаро муносабатлари шахсининг психологик типи шаклланишида аҳамиятли таъсир кўрсатади. Умуман, Исааксоннинг фикрича, биринчи яъни, тўнғич фарзанд бўлишиб ўрганганлиги сабабли кўнгишчан бўлади. Ота-оналар унга кўп умид боғлашади. Ундан кўпинча кўп масъулият талаб қилишади, кичикларга намуна бўлиши кераклиги ҳақида уқтирилади. Натижада бола авторитар ва жиддий бўлиб ўсиши мумкин. Иккинчи фарзанднинг мавқеи бошқачароқ, катта акаси ёки опасининг доимо олдинда бўлиши болада рақобатчилик руҳини тарбиялайди, у доимо каттадан олдинга ўтишга интилиб яшайди. Агар оилада фарзандлар кўп бўлиб, бола ўзини кўрсатиш учун курашиб яшаган бўлса, рақобатлашиш ҳаётининг мазмунига айланиб қолиши мумкин. Кўпинча улар ўзларини эътибордан четда қолган деб ҳисоблашади. Тадқиқотлар натижаларининг кўрсатишича, психик касалликларга чалинган беморларнинг кўпчилиги қисми

туғилиш тартиби бўйича охиридан иккинчи ўринда бўлган кишилар экан. Бунинг сабаби, унинг ўзидан кейинги укаси ёки синглисини эркалатишларига кўникиши қийин бўлганлигида деб кўрсатиш мумкин. Аммо ўртанча фарзандлар кўнгилсиз ҳодисаларни хотиржам қаршилайди, бошига тушган омадсизликларга чидамли бўлади. Улар ҳақсизликларга чидамайди, адолат учун курашувчи бўлишлари билан бирга, ҳаётда ўз ўрнини топишга бироз қийналишлари мумкин. Кенжа фарзанднинг эса хомийлари кўп бўлади, шунинг учун у эрқароқ бўлади. Шу билан бирга, уни назорат қилувчи, хўжайинлик қилувчилар ҳам кўп бўлади. Улар тезроқ катта бўлишга интилсада, бир умр “кичкинтойд” бўлиб қолаверади [2].

НАТИЖАЛАР. Мамлакатимизда ҳам сиблинг мақоми ва сиблинглар ўзаро муносабатларининг шахс шаклланишига таъсирини ўрганиш бўйича тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Биз тадқиқот ишимизда турли сиблинг мақомидаги ўсмирларнинг оиладаги ва гуруҳдаги шахсларо муносабатларини ўрганар эканмиз, уларнинг ўзига хос ижтимоий-психологик хусусиятларини ҳам тадқиқ этдик [5].

1-жадвал

Турли сиблинг мақомидаги ўсмирларнинг оиладаги шахсларо муносабатлар ҳақидаги фикрлари

Саволлар	Жавоб вариантлари	Тўнғич фарзандлар	Ўртанча фарзандлар	Кенжа фарзандлар	Ёлғиз фарзандлар
Оиладаги қайси фарзандга кўпроқ масъулият юкланади, деб ҳисоблайсиз?	Тўнғич фарзандга	90,7	88,3	84	43,3
	Ўртанча фарзандга	1,9	5,2	2,3	–
	Кенжа фарзандга	2,8	2,6	8	3,3
	Ёлғиз фарзандга	4,6	3,9	5,7	53,4
Оилангизда низоли вазиятни	Ўзим	69,5	31,2	34,1	33,3
	Акам	–	22	27,3	–

бартараф этишда биринчи бўлиб ким ён босади?	Укам	6,5	2,6	-	-
	Опам	-	19,6	21,6	-
	Синглим	7,4	2,6	-	-
	Ота-онам, бошқалар	16,6	22	17	66,7
Тенгдошларингиз даврасида муҳим ишларни ҳал қилишда кўпинча ташаббусни ўз қўлингизга оласизми?	Ҳа	44,5	37,7	23,9	40
	Йўқ	22,2	29,8	51	13,3
	Баъзан	33,3	32,5	25,1	46,7

Тўнғич фарзанднинг оиладаги шахслараро муносабатларда низоли вазиятлардаги хулқ услубининг ўзига хослигини саволларга берилган жавоблардан ҳам кўриш мумкин.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР. Тўнғич фарзанд мақомидаги ўсмирлар “Оилангизда низоли вазиятни бартараф этишда биринчи бўлиб ким ён босади?” деган саволимизга бошқа сиблинг мақомидагиларга нисбатан икки баравар кўпроқ “ўзим” жавобини белгилаганлар. Бу тўнғич фарзандларнинг болалигидан ота-онасининг муносабатларини ёмон томонга ўзгаришидан хавотирланишини, ота-оналарининг қистови ёки фарзандларнинг каттаси эканидан низоли вазиятни бартараф этишни вазифаси деб билгани учун кичикларга ён босиб ўрганганлигини кўрсатади [5;6].

Оилада ҳам ўртанча фарзанд мақомидаги ўсмирлар бошқа сиблинг мақомидаги ўсмирларга нисбатан сиблинглари билан кўпроқ тортишувга боришлари аниқланди. Улар ўзидан кичик сиблингга нисбатан ўзидан олдинги сиблинг билан кўпроқ низога боришар экан. Ушбу хулқ услуби ўртанча, аммо жинс бўйича ёлғиз ўғил болаларга нисбатан ака-укалари бор ўғил болаларда юқори эканлиги аниқланди. Психолог олим Г.Т.Хоментаскасининг фикрича, ўртанча фарзандлар кўпинча ўзларини ота-онасининг эътиборидан четда қолган

деб ҳисоблашлари атрофдагиларга нисбатан бошқарувчилик, ҳукмрон муносабатларни ўрнатишларига сабаб бўлади, улар ҳақсизликларга чиқолмайдиган, адолат учун курашувчи бўлишади [3]. Бизнингча ҳам, ўртанча фарзанд доимо фарзандлар орасида ажралиб туришга, олдинда бўлишга интилади, бу болада рақобатчилик руҳини, кишиларга ҳукмрон муносабатда бўлиш каби сифатларни тарбиялайди. Фикримизнинг далили сифатида тадқиқот ишимизда қўлланилган Т.Лири методикасидан олинган натижаларни келтириш мумкин. Тадқиқот натижаларига кўра, оиладаги ўртанча фарзандлар бошқа сиблинг мақомидаги ўсмирларга нисбатан атрофдагиларга ҳукмрон, бошқарувчилик муносабатида бўлишлари, рақобат қилишни ёқтиришлари аниқланди [5,6].

Тадқиқотда иштирок этган кенжа фарзандлар оилада ва тенгдошлари даврасида масъулиятни бўйнига олишни ёқтирмасликларини билдиришган. Тадқиқотда иштирок этган кенжа фарзандларнинг 51% и “Тенгдошларингиз даврасида муҳим ишларни ҳал қилишда кўпинча ташаббусни ўз қўлингизга оласизми?”, деган саволимизга “йўқ” деб жавоб қайтарганликлари ҳам, фикримизнинг далилидир. Зеро, бу саволга бошқа сиблинг мақомидагиларнинг аксарияти “ҳа” деб жавоб қайтарганлар. Шундай бўлсада, социометрия натижаларига кўра, кенжа фарзанд мақомидаги ўсмирлар коммуникатив лидерликни аниқлаш бўйича берилган саволда кўп танлов олганлар. Бу уларнинг кишилар билан муносабатларга интилиши ва мулоқотманд эканликларидан далолат беради. Шунингдек, улар тўнғич ва ўртанча фарзандларга нисбатан оиладаги сиблинг муносабатларни ижобий баҳолашган. Бизнинг фикримизча, ота-оналарнинг, катталарнинг кенжа фарзандларга сабрли муносабатда бўлишлари уларда кишилар билан муносабатда эҳтиёткорлик, кечиримлилик, дўстоналик билан муомала қилиш малакаларини ривожлантирган бўлиши мумкин. Албатта бунда, оиланинг маънавий, ижтимоий ва иқтисодий аҳволи, ота-оналарнинг маълумотлилик даражаси ва уларнинг фарзандларга муносабатлари каби омиллар ҳам муҳим рол ўйнайди. Шунингдек, кенжа жинси

бўйича ёлғиз ўғил болаларда акалари бор тенгқурларига нисбатан атрофдагиларга ҳукмрон, бошқарувчилик муносабатда бўлиш юқори экан, кенжа ёлғиз қизларда ишончсизлик, тез хафа бўлиш каби сифатлар юқори экан. Демак, кенжа фарзандлар кишилар билан дўстона муносабатда бўлишга интилишади, мулоқотчан, киришимли, кечиримли бўлиш билан бир қаторда уларга масъулиятсизлик ҳам маълум маънода хос экан [5].

Тадқиқотимиз натижаларига кўра, ёлғиз фарзандларнинг тенгдошлари билан муносабатларида айрим қийинчиликлар борлигини кўриш мумкин. Зеро, улардан 70%га яқини “Ўқишни тамомлагандан сўнг синфдошларингиздан ким билан бирга, бир жойда ишлаш ёки ўқишни хоҳлайсиз?” деган саволимизга “ҳеч ким билан” деб жавоб берганлар. Шунингдек, низоли вазиятларда мураса-келишувга келиш хислати ёлғиз фарзандларда бошқа сиблинг мақомидаги ўсмирларга нисбатан паст эканлиги аниқланди.

ХУЛОСА. Демак, оилада ака-ука, опа-сингилларининг бўлиши ва улар билан муносабатларда ён босиш, мурасалилик хислатларининг таркиб топганлиги маълум маънода тенгдошлар билан низоли вазиятларда мурасага келишга сабаб бўлади[5].

Юқорида келтирилган натижалардан шуни хулоса қилиш мумкинки, шахсининг туғилишдаги тартиби, яъни сиблинг мақоми ва унинг сиблинглари билан ўзаро муносабати ҳар бир бола шахсининг шаклланишига ва мулоқотчанлик, ён босувчанлик, келишувчанлик, дўстоналик каби ижтимоий-психологик хусусиятларнинг шаклланишига ўз таъсирини кўрсатади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Адлер, А. (1997). Понять природу человека, 13-26.
2. Исааксон, К., Редиш, К. (2004). Рожденный первым: Теория очередности рождения – ключ к познанию психологии личности, 100-120.
3. Каримова, В., Файибова, Н. (2022). Оила психологияси. Ўқув қўлланма, 144-148.
4. Реан, А. Психология человека от рождения до смерти. Психологический атлас человека/ под ред.. М.:АСТ;СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2010. 651 с.
5. Файибова, Н. (2021). “Сиблинг мақоми ва унинг ўсмир шахслараро муносабатларига таъсири”. Монография.
6. Gayibova N. A. (2016). *Influence of the sibling statusе 's of teenagers on interpersonal relations*. European Journal of Education and Applied Psychology, 2, 68-69.